

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich tom III

Jacek Legieć

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego)

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym

Urzędy naczelników wojskowych należą z pewnością do najslabiej zbadanych przez historyków instytucji administracji rosyjskich, i to nie tylko na terenie Królestwa Polskiego. Powodem tego stanu rzeczy jest przede wszystkim fatalny stan zachowania zespołów archiwalnych dokumentujących ich pracę. Trudno doprawdy ustalić, co jest tego przyczyną. W przypadku kancelarii naczelników wojskowych z terenu Królestwa Polskiego można domniemywać, że mogły one przynajmniej częściowo ulec zniszczeniu bądź zaginąć podczas działań wojennych i ewakuacji w latach 1914-1915. Mniemaniu zdaje się jednak przeczyć fakt równie szczątkowego ich zachowania również w przypadku zespołów większości naczelników wojskowych z terenów centralnej i wschodniej części europejskiej Rosji. Być może więc to właśnie przeciwko aktom mobilizacyjnym zwrócił się „gniew ludu” w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji.

W polskich zbiorach archiwalnych znajduje się zaledwie kilka zespołów akt, będących pozostałością po kancelariach naczelników wojskowych. Zupełnym zaś wyjątkiem jest zespół akt kieleckiego naczelnika wojskowego, zawiera on bowiem ponad dwieście jednostek archiwalnych. Pozostałe liczą bowiem od kilku do kilkunastu jednostek. Jednak nawet w przypadku najlepiej zachowanego zespołu dominują w nim głównie sprawy jednostkowe, jedynie pośrednio ilustrujące pracę samego urzędu¹.

Również w rosyjskim zasobie archiwalnym zespoły akt urzędów naczelników wojskowych z terenu Królestwa Polskiego liczą po kilka jednostek. Dokładne więc odtworzenie pracy tych urzędów jest praktycznie niemożliwe. Na podstawie materiałów zawartych w innych zespołach archiwalnych oraz literaturze przedmiotu można pokusić się jedynie o przedstawienie specyfiki pracy i zakresu obowiązków tychże urzędów, a także częściowo ich obsady personalnej w latach 1866-1915.

¹ Zob. inwentarz zespołu „Naczelnik Wojskowy Kielecki”: <http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/iza.php?l=&mode=show&zespołyid=21689>.

Utworzenie wojsk lokalnych jako nowej formacji w ramach armii rosyjskiej, oraz urzędu gubernialnego naczelnika wojskowego było jednym z elementów wielkiej reformy armii rosyjskiej, przeprowadzonej w latach 1862-1874, której autorem był minister wojny Dymitr Milutin. W ramach zmiany struktury terytorialnej rosyjskich sił zbrojnych powołano do życia okręgi wojskowe, dowódcom których miały podlegać wojska lokalne.

Wojska lokalne (*miestnyja wojska*) zostały utworzone na mocy ukazu z 6/18 sierpnia 1864 r., po zlikwidowaniu w tymże roku korpusu straży wewnętrznej. Złożone były one wyłącznie z pododdziałów piechoty, zaś ich zadaniem było wykonywanie przede wszystkim działań wartowniczych patrolowych i konwojowych, a także służba asystencyjna. Wojska lokalne na terenie danego okręgu pierwotnie podlegały bezpośrednio naczelnikowi wojsk lokalnych okręgu wojskowego².

Tym samym ukazem powołano do życia urząd gubernialnego naczelnika wojskowego, któremu podlegały wszystkie oddziały wojsk lokalnych na terenie danej guberni. W skład brygad wojsk lokalnych weszły bataliony gubernialne oraz komendy powiatowe, do których obowiązków należała m. in. ochrona więzień, a także komendy zajmujące się konwojowaniem rekrutów i aresztantów. Oddzielną grupę wojsk lokalnych, z innym zakresem obowiązków stanowiły załogi twierdz³.

Na terenie Królestwa Polskiego nową organizację wojsk lokalnych wprowadzono z opóźnieniem. Do końca 1866 r funkcjonowały powołane jeszcze w czasie powstania styczniowego urzędy powiatowych naczelników wojennych. Dopiero ukazem z 1/13 września car nakazał, aby wraz z wprowadzeniem w Królestwie nowego podziału administracyjnego (10 zamiast 5 guberni) dostosować również organizację wojsk lokalnych do funkcjonującej już w pozostałej części imperium⁴.

Prawa i obowiązki gubernialnego naczelnika wojskowego określał wyżej wspomniany ukaz o wojskach lokalnych. Gubernialnym naczelnikiem wojskowym był najczęściej oficer w randze generała majora, bądź nawet generała lejtnanta. Było to z jednej strony potwierdzeniem wysokiej rangi urzędu, z drugiej – wypadkową szerokiego zakresu jego uprawnień i obowiązków.

Do obowiązków należało między innymi: nadzór nad żołnierzami, pełniącymi służbę wartowniczą i patrolową na terenie guberni, nad służbą garnizonową, zakwaterowanie wojsk dbanie o prawidłowy stan koszar i innych zajmowanych przez wojsko budynków, występowanie w przetargach na dostawy dla wojska, zatwierdzanie zapotrzebowań materiałowych, składanych przez dowódców jednostek, współpraca w innymi władzami w sprawach dotyczących wojska, oraz organizacja i nadzór nad

² Военные учреждения, [w] Центральные архивы Москвы. Путеводитель по фондам, выпуск, Moskwa 1999, <http://www.stroi.ru.gau.images/putevoditel-1/carhmos1-10.htm>.

³ J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 roku*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. XXXVIII, 1996, s. 108.

⁴ *Памятная Книжка Радомской Губернии (dalej: ПКРГ) на 1870 год, Radom 1869, s. 423.*

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim

poborem rekruta. Po 1874 r. gubernialny naczelnik wojskowy nadzorował także pracę naczelników powiatowych⁵.

Kolejną grupę obowiązków stanowiły sprawy, związane żołnierzami czasowo lub trwale zwolnionymi ze służby czynnej, a więc przebywającymi na terenie guberni oficerami i żołnierzami z jednostek nie stacjonujących na jej terenie (przede wszystkim urlopowanymi) i ich ewidencja, opieka nad zwolnionymi z wojska ze względu na stan zdrowia, organizacja pogrzebów zmarłych oficerów, nadzór nad aresztantami i osobami wobec których toczyły się śledztwa⁶.

W miastach gubernialnych gubernialny naczelnik wojskowy pełnił jednocześnie funkcję komendanta miasta, miał więc prawo aresztowania wszystkich wojskowych, którzy popełnili jakiś występki, niezależnie od tego, czy formacja do której należeli podlegała mu, czy nie. Nie miał jednak prawa decydować o wymiarze kary, a zobowiązany był jedynie do przekazania aresztowanego bezpośrednio dowódcy do ukarania⁷.

Miał natomiast prawo aresztować i karać aresztem oficerów, żołnierzy i urzędników mu podporządkowanych, wyznaczać ich do służby poza kolejnością, zawieszając w pełnieniu obowiązków i wnioskować o odsunięcie od pełnionych funkcji⁸.

W kancelarii gubernialnego naczelnika wojskowego pracowało zazwyczaj około 20 urzędników: kierownik kancelarii, trzech kierowników referatów, audytor oraz 5 starszych i 10 młodszych pisarzy⁹. W ramach kancelarii funkcjonowały trzy wydziały: budowlany, gospodarczy i do spraw urlopowanych żołnierzy¹⁰.

Gubernialny naczelnik wojskowy był jednocześnie dowódcą gubernialnego batalionu wojsk lokalnych. Na terenie Królestwa Polskiego zorganizowano 10 batalionów wojsk lokalnych – po jednym w każdej guberni. Nosiły one numery od 54 do 63. Ich dyslokacja była następująca¹¹: 54 batalion – Warszawa, 55 batalion – Suwałki, 56 batalion – Łomża, 57 batalion – Płock, 58 batalion – Kalisz, 59 batalion – Piotrków, 60 batalion – Kielce, 61 batalion – Radom, 62 batalion – Lublin, 63 batalion – Siedlce. Bataliony te miały zróżnicowaną liczebność. Mogły one składać się z dwóch lub czterech rot (kompanii). Pełny etat dla czterorotowego batalionu wynosił 23 oficerów i 1104 podoficerów i szeregowych, zaś dwurotowego – 14 oficerów i 554 żołnierzy niższych stopni. Do pełnego stanu bataliony były rozwijane jednak tylko w razie

⁵ *Военные учреждения...*

⁶ ПКРГ на 1870 год, s. 424-425.

⁷ Tamże, s. 425. Gubernialny naczelnik wojskowy i podlegli mu żołnierze pełnili więc funkcję policji wojskowej, której jako odrębnej formacji nie było w armii rosyjskiej.

⁸ Tamże, s. 424; *Воинский начальник*, [w] *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, t. V, Sankt Petersburg 1901, s. 366.

⁹ Warto zauważyć, że było ich znacznie więcej, niż przewidywały przepisy z 1866 r., w których zakładano, że w kancelarii gubernialnego naczelnika wojskowego będzie pracowało 12 osób. Zob. Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Rząd Gubernialny Kielecki (dalej: RGK), sygn. 9570, k. 20.

¹⁰ ПКРГ на 1870 год, s. 427.

¹¹ APK, RGK, sygn. 9570, k. 15.

mobilizacji – próbnym bądź na wypadek wojny. W czasie pokoju bataliony pozostawały w stanach kadrowych, które wynosiły odpowiednio 13 oficerów i 348 podoficerów i szeregowców i 10 oficerów i 224 żołnierzy niższych stopni. Powiatowa komenda wojsk lokalnych liczyła zaś zazwyczaj około 120 żołnierzy dowodzonych przez jedynego w składzie komendy oficera¹².

Przykładowo radomski batalion gubernialny, podobnie zresztą jak większość na terenie Królestwa Polskiego miał skład dwurotowy¹³. Jednak jego skład faktyczny był nieco wyższy od etatowego. W 1867 roku był on następujący: dowódca – gubernialny naczelnik wojskowy, 6 kapitanów i sztabskapitanów, 2 poruczników oraz 232 żołnierzy niższych stopni¹⁴. Żołnierze batalionu byli skoszarowani, w przeciwieństwie do żołnierzy sandomierskiej komendy wojsk lokalnych, których zakwaterowano w domach prywatnych¹⁵.

Zadania, jakie spoczywały na oficerach i żołnierzach batalionu gubernialnego były bardzo liczne. Należały do nich między innymi pełnienie służby patrolowej, trzymanie wart przed urzędami państwowymi, magazynami wojskowymi, zabezpieczanie majątku wojska w razie wymarszu jednostek z garnizonu, zabezpieczenie akcji poborowej i eskortowanie partii rekrutów. Osobną grupę zadań stanowiła ochrona więzień i aresztów, a także eskortowanie aresztantów i zesłańców¹⁶.

Dużą zmianę w pracy urzędów naczelnika wojskowego i zakresie obowiązków na nich spoczywających przyniósł rok 1874. Wprowadzenie w Rosji powszechnego obowiązku służby wojskowej, będącego niejako ukoronowaniem szeregu reform wojskowych ministra Milutina, oznaczało rewolucję w systemie poboru do armii rosyjskiej. Przede wszystkim do szeregów armii miało trafiać o wiele więcej rekrutów, niż poprzednio. Poza tym czas służby teoretycznie się nie zmniejszył (dalej wynosił 15 lat), ale w służbie czynnej rekruci mieli pozostawać jedynie 6 lat, zaś później mieli pozostawać w rezerwie¹⁷. W praktyce oznaczało to, że rezerwiści, choć byli dalej żołnierzami, to pozostały okres służby spędzali oni w domach, choć mogli w każdej chwili być powołani do szeregów. Po osiągnięciu 36 roku życia byli oni kierowani do szeregów pospolitego ruszenia (*opolczeniye*) i dopiero po kilku latach byli zupełnie zwalniani od obowiązku służby wojskowej.

W związku ze zwiększeniem zakresu obowiązków konieczna stała się reorganizacja struktury wojsk lokalnych. Ukazem z 23 sierpnia/2 września 1874 r. powoła-

¹² APK, RGK, sygn. 9570, k. 23.; *ПКРГ на 1870 год*, s. 430-431.

¹³ Czterorotowy skład miał jedynie 54. warszawski batalion gubernialny, zaś batalion piotrowski miał trzy rotę. Pozostałe były dwurotowe.

¹⁴ APK, RGK, sygn. 9570, k. 47.

¹⁵ *ПКРГ на 1870 год*, s. 429.

¹⁶ J. Kozłowski, dz. cyt., s. 108; *ПКРГ на 1870 год*, s. 429.

¹⁷ W kolejnych latach okres służby w szeregach armii czynnej był systematycznie skracany, aż do 3 lat w 1906 r. Nowa ustawa z 1912 r. wydłużyła ogólny czas służby do 18 lat, ale służba w armii czynnej trwała nadal trzy lata. T. Radziwonowicz, *Polacy w armii rosyjskiej (1874-1914)*, „Studia i Materiały do historii polskowości”, t. XXX, 1988, s. 210-211.

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim

no do życia urzędy powiatowego naczelnika wojskowego¹⁸. Jednocześnie Imperium podzielono na powiaty wojskowe (*wojennyje ujezdy*). Na terenie państwa rosyjskiego utworzono ponad 500 takich powiatów¹⁹.

Sam termin „powiatowy naczelnik wojskowy” może być nieco mylący, bowiem nie w każdej jednostce administracyjnej tego szczebla istniał ten urząd. Na terenie Królestwa Polskiego na 85 powiatów przypadało zaledwie około 30 urzędów powiatowego naczelnika wojskowego, przy czym odnotować należy tendencję do zmniejszania ich liczby²⁰. Być może przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt, iż na terenie Królestwa sieć administracji ogólnej (powiatowej i gubernialnej) była znacznie bardziej gęsta, niż w pozostałej części Cesarstwa.

Sieć urzędów powiatowego naczelnika wojskowego ulegała zresztą częstym zmianom, więc jej dokładne odtworzenie i rejestracja zmian są bardzo utrudnione. Trudno zresztą dokładnie określić, jakie było kryterium podziału Królestwa na „powiaty wojskowe”. Na terenie jednej guberni funkcjonowały zazwyczaj 2-3 urzędy powiatowego naczelnika. Wyjątkiem była tu gubernia warszawska, gdzie takich urzędów było w 1898 r. aż sześć. Na drugim biegunie znalazła się gubernie: kaliska i łomżyńska, z jednym urzędem powiatowego naczelnika wojskowego²¹.

Urzędy te podlegały gubernialnym naczelnikom wojskowym do 1881 r., kiedy to miała miejsce kolejna reorganizacja struktury wojsk lokalnych. Wydano wtedy „Tymczasowy regulamin urzędzenia wojsk lokalnych w okręgach wojennych europejskiej Rosji”²². Regulamin ów, wbrew nazwie, na trwale zmienił organizację wojsk lokalnych. Likwidował on urząd gubernialnego naczelnika wojskowego, a także gubernialne bataliony wojsk lokalnych. Odtąd powiatowi naczelnicy wojskowi mieli podlegać dowódcom brygad wojsk lokalnych. Podlegały im również wszystkie stacjonujące na terenie ich działalności oddziały wojsk lokalnych, zapasowych i rezerwowych. Przysługiwały im takie same prawa i przywileje, jak dowódcom dywizji²³.

Na terenie imperium utworzono 22 brygady wojsk lokalnych. Liczebność wojsk lokalnych w poszczególnych okręgach wojskowych była bardzo zróżnicowana. Liczniejsze były one w okręgach wojskowych, w których nie stacjonowały większe siły wojsk liniowych. W przypadku okręgów pogranicznych (Warszawski, Wileński, Kijowski czy Odeski), na jeden okręg przypadała jedna lub dwie brygady wojsk lokalnych²⁴.

¹⁸ Государственный Архив Тульской Области, опис фондов, <http://www.rusarchives.ru/guide/gatyo/fvuvs8.shtml>.

¹⁹ Y.Z.X., *Armia rossyjska. Studium militarne*, Kraków 1887, s. 35.

²⁰ W 1898 r. powiatów wojskowych było 32, w 1909 r. – 29, a po 1910 r. – 28. *Полный адрес-календарь губерний Царства Польскаго на 1899 г.*, составил Н. К. Маевский, s. 39-40; T. Radziwonowicz, dz. cyt., s. 210.

²¹ *Полный адрес-календарь...*, s. 39-40.

²² *Воинский Начальник Пермской Губернии. Опис фонда*, <http://www.archive.perm.ru/showfond.php?id=114>.

²³ Y.Z.X., dz. cyt., s. 56.

²⁴ APK, Urząd Gubernialny Kielecki ds. Powinności Wojskowej (dalej: UGKPW), sygn. 371, 374 i n.

W Warszawskim Okręgu Wojskowym pierwotnie utworzono dwie brygady wojsk lokalnych: 7. warszawską i 8. lubelską²⁵. Jednak w 1889 r. przeprowadzono reorganizację wojsk lokalnych, likwidując brygadę lubelską i zmieniając numer brygady warszawskiej z 7. na 8.²⁶. Trzeba przy tym zaznaczyć, że każda z brygad lokalnych funkcjonowała w granicach tylko jednego okręgu wojskowego. W związku wojska lokalne w tym części Królestwa Polskiego, która należała do Wileńskiego Okręgu Wojskowego (gubernia suwalska i część łomżyńskiej) podlegały dowódcy 5. wileńskiej brygady wojsk lokalnych, zaś w obszarze działania brygady warszawskiej były niektóre powiaty guberni grodzieńskiej i wołyńskiej.

Do służby w Królestwie Polskim żołnierzy brygad lokalnych, których można było rozpoznać po niebieskich naszywkach na mundurze²⁷, kierowano w zasadzie wyłącznie rekrutów z guberni „wielkoruskich”. Sporadycznie trafiali tam poborowi z Królestwa Polskiego (zazwyczaj kilku rocznie), nie ma jednak pewności, czy byli to Polacy.

O dyslokacji poszczególnych pododdziałów decydował w zależności od istniejących potrzeb bezpośrednio dowódca brygady. W związku z tym, że zakres obowiązków, jakie spoczywały na brygadach wojsk lokalnych, w porównaniu z tymi nałożonymi na bataliony gubernialne był bardzo podobny²⁸, domniemywać można że rozlokowano je przede wszystkim garnizonach wojskowych. Ich liczebność na terenie poszczególnych guberni nie uległa najprawdopodobniej znaczącej zmianie, z dokumentów wynika bowiem, że radomskiemu powiatowemu naczelnikowi wojskowemu podlegały dwie rotы wojsk lokalnych²⁹.

Krąg obowiązków powiatowego naczelnika wojskowego był bardzo szeroki. W stosunku do podległych mu osób powiatowemu naczelnikowi wojskowemu przysługiwały prawa dowódcy pułku. Był on dowódcą wojsk lokalnych i komendą konwojowych na terenie swojego działania³⁰. Oprócz tego, w miejscowościach, gdzie nie było wyznaczonego innego dowódcy, pełnił on obowiązki komendanta garnizonu, był członkiem powiatowego bądź gubernialnego urzędu ds. powinności wojskowej, reprezentował resort wojny w rozmaitych komisjach komitetach i urzędach, w któ-

²⁵ Y.Z.X., dz. cyt., s. 55-56.

²⁶ APK, UGKPW, sygn. 374 k. 108; Rozkaz dowódcy Warszawskiego Okręgu Wojskowego nr 21 z 24 marca 1889 r. (st.st.), Archiwum Państwowe w Lublinie, Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918), sygn. WP II 1889:15, k. 1.

²⁷ J. Legieć, *Wojsko rosyjskie w Kielcach w latach 1864-1914*, [w] *Kielczanie w życiu miasta i regionu w XIX i XX wieku*, pod red. U. Oettingen, Kielce 2006, s. 60.

²⁸ Najbardziej znacząca zmianą było uwolnienie w 1886 r. wojsk lokalnych z obowiązku konwojowania więźniów i aresztantów. Postanowieniem Rady Państwa utworzono wtedy straż konwojową, jako samodzielną strukturę w ramach wojsk lokalnych. Г. С. Белобородов, *История развития внутренних войск*, <http://www.ref.by/refs/104/35916/1.html>.

²⁹ ПКРГ на 1885 год, Radom 1884, s. 87.

³⁰ Уездный воинский начальник, [w] *Большой энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*, <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/022/22489.htm>; Н. Улянов, *Опытный уездный воинский начальник*, Nowomoskowsk 1901, s. 32-33.

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim

rych przepisu przewidywały udział przedstawiciela wojska³¹. Jeżeli na podległym powiatowemu naczelnikowi wojskowemu terenie znajdował się szpital wojskowy, był on jego komendantem³². Nie dotyczyło to jednak lazaretów utworzonych przy poszczególnych jednostkach wojskowych³³.

Do najważniejszych obowiązków powiatowego naczelnika wojskowego należały jednak sprawy związane z uzupełnianiem szeregów armii czynnej, a więc przyjmowanie, rozdzielanie i wysyłanie do poszczególnych jednostek rekrutów, ewidencja żołnierzy i oficerów zapasu, osób skierowanych do służby w pospolitym ruszeniu, organizacja szkoleń rezerwistów, itd.³⁴

Sam nowy system poboru do wojska narzucił wiele nowych obowiązków na urząd naczelnika wojskowego. Wprawdzie samą akcją poborową miały kierować podlegające ministerstwu spraw wewnętrznych urzędy do spraw powinności wojskowej³⁵, ale szereg zadań przewidziano również dla naczelników wojskowych i oddziałom im podlegającym.

Przede wszystkim oddziały podlegające naczelnikom wojskowym winne były zabezpieczyć spokojną pracę komisji poborowych, co nie zawsze było zadaniem łatwym. Problemem było przede wszystkim utrzymanie porządku w samym miejscu pracy komisji. Poborowi często zjawiali się punktach poborowych pod wpływem alkoholu, bądź raczyli się nim już na miejscu. Często więc wybuchały awantury i bójki.

Naczelnik wojskowy niejako „z urzędu” zobligowany był do brania udziału w pracach powiatowych urzędów ds. powinności wojskowej, które przeprowadzały właściwy pobór, to znaczy decydowały o tym, kto trafi do szeregów armii czynnej. Ponieważ jednak pobór odbywał się często w kilku rewirach powołania³⁶ jednocześnie nie mógł on oczywiście uczestniczyć we wszystkich czynnościach poborowych osobiście.

Przepisy o powołaniu do czynnej służby wojskowej określały, że w czynnościach poborowych powinien uczestniczyć lekarz wojskowy (bez prawa głosu) oraz przedstawiciel armii w stopniu oficerskim. Zadaniem powiatowego naczelnika wojskowego było więc – w porozumieniu z dowódcami stacjonujących na terenie guber-

³¹ Военные учреждения...; Воинский начальник..., s. 366.

³² Воинский начальник..., s. 366.

³³ Полный адрес-календарь..., s. 39-40.

³⁴ Военные учреждения... .

³⁵ Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 1 (13) stycznia 1874 r. Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące wydane po zniesieniu w 1874 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego, zebrał i przełożył F. Jeziorański, t. IV, Warszawa 1879, s. 1-141.

³⁶ Rewiry powołania były to obszary, które obejmowały swym zasięgiem tereny zamieszkałe przez 8 do 40 tysięcy mieszkańców (te liczniejsze głównie w miastach), z których poborowi stawali do poboru w tym samym czasie. Na terenie Królestwa Polskiego były zazwyczaj 2-3 rewiry powołania na powiat. Ich granice wyznaczano w ten sposób, aby odległość do miejsca pracy komisji z najbardziej oddalonej miejscowości w granicach rewiru nie przekraczała 50 wiorst. Ustawa o powszechnym..., s. 49-53; APK, UGKPW, sygn. 218, k. 2-4; sygn. 232, k. 55-69; sygn. 258 (cały poszyt).

ni jednostek wojskowych – wyznaczanie i delegowanie ich do czynności poborowych. Warto w tym miejscu zauważyć, że przedstawiciele armii nie mieli w przy podejmowaniu decyzji o wcieleniu do szeregów prawa decydującego głosu głosu³⁷, w praktyce więc nie mogli zablokować decyzji o powołaniu do służby osób, które sami uznali za niezdolne do niej (komisja nie musiała liczyć się ze zdaniem lekarzy)³⁸.

Wybrani do służby wojskowej po zakończeniu poboru w danym rewirze składali przysięgę wojskową i od tej pory formalnie byli więc żołnierzami, podlegali więc już armii i Ministerstwu Wojny i od tego momentu, aż do przybycia do jednostki, w której mieli pełnić służbę podlegali oni powiatowemu naczelnikowi wojskowemu.

Urzędy ds. powinności wojskowej decydowały jedynie o samym fakcie wcielenia do szeregów. Natomiast to od decyzji powiatowego naczelnika wojskowego (bądź oficera przez niego delegowanego) zależało, do jakiego rodzaju wojsk i jakiej jednostki trafi rekrut³⁹. Swoboda decyzji w tym zakresie była jednak w znacznym stopniu ograniczona dyrektywami Ministerstwa Wojny, które corocznie wydawało „*Raspisanije o raspriedielenii nowobrancow*”, w którym określano, do jakich jednostek mają trafić rekruci z danego terenu. Integralną częścią tego dokumentu była również instrukcja dla powiatowych naczelników wojskowych, określająca warunki fizyczne, jakimi powinni cechować się żołnierze kierowani do poszczególnych rodzajów wojsk. Warto w tym momencie zauważyć, że kryteria naboru do szeregów wojsk lokalnych były takie same, jak w przypadku piechoty, ale kierowano do nich rekrutów, którzy pozostali wyznaczeniu innych do formacji liniowych, z pewnością więc żołnierze wojsk lokalnych nie imponowali wzrostem ani warunkami fizycznymi, co może świadczyć o tym, że formacje lokalne traktowano jako wojska drugiej kategorii⁴⁰.

Po wykonaniu czynności związanych z poborem rekrutów wypuszczano zazwyczaj do domu, przy czym zobowiązani byli oni do stawienia się w punktach zbórnych w wyznaczonym terminie, najczęściej nie dłuższym niż miesiąc od poboru. Miało to usprawnić wysyłanie rekrutów do jednostek i zapobiec „korkom”. W punktach zbórnych, które znajdowały się zazwyczaj w mieście lub osadzie, będącej siedzibą powiatowego naczelnika wojskowego formowano z nich tzw. komendy marszowe (*pochodnyje komandy*) i wysyłano do miejsc przeznaczenia. Zadaniem naczelnika wojskowego było formowanie takich komend oraz wydanie im żywności i pieniędzy na drogę⁴¹. Rekrutom towarzyszyła eskorta, złożona (w zależności od liczebności partii rekrutów) z kilku-kilkunastu żołnierzy wojsk lokalnych pod dowództwem podoficera⁴².

³⁷ APK, UGKPW, sygn. 21, k. 117; Н. Улянов, dz. cyt., s. 57-58.

³⁸ J. Legieć, *Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I., pod red. A. Górkę, I. Łucią i D. Magiera, Lublin-Siedlce 2008, s. 318.

³⁹ APK, UGKPW, sygn. 371, k. 12.

⁴⁰ APK, UGKPW, sygn. 378, k. 15-17.

⁴¹ Н. Улянов, dz. cyt., s. 59.

⁴² J. Kozłowski, dz. cyt., s. 109.

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim

Do 1874 r. zadanie to spoczywało na żołnierzach batalionów gubernialnych, później przejęły je zorganizowane w tym roku komendy konwojowe, które zajmowały się również eskortowaniem skazańców i zesłańców. Na terenie Rosji zorganizowano ponad 500 takich komend. Podlegały one powiatowym naczelnikom wojskowym⁴³.

Po utworzeniu w 1886 roku straży konwojowej jako oddzielnej formacji, która przejęła obowiązki, związane z eskortowaniem aresztantów i skazańców, za eskortowanie rekrutów bezpośrednio odpowiedzialny był podlegający powiatowemu naczelnikowi wojskowemu dowódca komendy etapowej⁴⁴.

Czasami jednak władze wojskowe podejmowały decyzję o tym, że rekruci nie byli wypuszczani do domów. Działo się tak zazwyczaj w wypadku powiatów, w których zdarzało się dużo wypadków niestawienia się rekrutów w punktach zbornych, bądź występował niedobór rekrutów. Ministerstwo Wojny corocznie określało, w których powiatach rekruci nie powinni być wypuszczani do domów. Regułą było, że było wśród nich przynajmniej kilka powiatów z terenu Królestwa Polskiego. Dla powiatowych naczelników wojskowych taka decyzja oznaczała dodatkowe obowiązki. Musieli bowiem zająć się nie tylko ich zakwaterowaniem i pilnowaniem, ale także zorganizować dla nich wyżywienie do czasu wysłania do miejsc przeznaczenia⁴⁵.

Powiatowi naczelnicy wojskowi odgrywali kluczową rolę w systemie mobilizacyjnym armii rosyjskiej⁴⁶. To od ich sprawnej pracy zależało w dużej mierze, jak szybko będzie ona zdolna do działań wojennych. Było to zadanie bardzo odpowiedzialne, gdyż siła armii opartych na powszechnym obowiązku służby wojskowej zależała w dużej mierze na szybkości mobilizacji rezerwistów i sprawności aparatu mobilizacyjnego. W przypadku armii rosyjskiej było to szczególnie ważne, z uwagi na obszar państwa i stosunkowo słaby rozwój sieci komunikacyjnej.

Według planów procedura mobilizacji armii rosyjskiej miała wyglądać następująco: po ogłoszeniu mobilizacji dowództwa brygad lokalnych, po otrzymaniu odpowiednich rozkazów ze sztabu głównego, przekazywały powiatowym naczelnikom wojskowym liczbę rezerwistów, których należało powołać. Mobilizację rozpoczynano od przekazania oficerom rezerwy informacji, do jakich jednostek zostali przydzieleni. Winni byli oni dotrzeć do wyznaczonych miejsc w ciągu pięciu dni⁴⁷. Szeregowcy i podoficerowie mieli być o fakcie mobilizacji zawiadamiani przez władze miejskie, gminne, formacje straży ziemskiej i żandarmerii, którym rozkazy w tej sprawie telegraficznie wydawał powiatowy naczelnik wojskowy. Rezerwiści powinni byli stawić się w wyznaczonym punkcie zbornym (najczęściej w siedzibie powiatowego naczelnika wojskowego) w ciągu 48 godzin od powiadomienia. Zadaniem naczelnika

⁴³ Государственный Архив Тульской... .

⁴⁴ ПКРГ на 1896 год, Radom 1895, s. 145.; Г. С. Белобородов, dz. cyt.

⁴⁵ АРК, UGKPW, sygn. 371, k. 1-12; Н. Улянов, dz. cyt., s. 59-60.

⁴⁶ Воинский начальник..., s. 366.

⁴⁷ Y.Z.X., dz. cyt., s. 61.

ka było formowanie z rezerwistów liczących nie więcej niż 200 ludzi tzw. komend marszowych i wysłanie ich do miejsc przeznaczenia, podobnie jak w przypadku grup rekrutów, pod eskortą wojsk lokalnych. Również w miejscu zbiórki dokonywano badań lekarskich i umundurowania wcielonych do szeregów⁴⁸.

O miejscu ich skierowania decydował sztab główny w corocznie opracowywanych planach mobilizacyjnych, które naczelnicy wojskowi winni byli przechowywać w szafach pancernych i otwierać dopiero po ogłoszeniu mobilizacji. Warto zauważyć w tym momencie, że w przeciwieństwie do zwykłego poboru powiatowy naczelnik wojskowy nie decydował o miejscu służby rezerwisty. Rezerwistów zaś nie kierowano zazwyczaj do ich macierzystych pułków, a do wymagających uzupełnienia jednostek położonych najbliżej punktu zbornego. Rezerwistami z terenu Królestwa Polskiego uzupełniano więc przede wszystkim formacje stacjonujące na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Mogło się więc zdarzyć, że rezerwista kierowany był nie tylko nie do macierzystej jednostki, ale nawet do innego rodzaju wojsk. O tym decydowały już dowództwa jednostek, do których kierowano rezerwistów. Wyjątkiem były formacje gwardii, które uzupełniano jedynie rezerwistami wcześniej w gwardii służącymi⁴⁹.

Głównie w celu sprawnego przeprowadzenia mobilizacji powiatowi naczelnicy wojskowi zobligowani byli do ścisłej ewidencji rezerwistów. Każdy z nich po powrocie z wojska zobowiązany był do zgłoszenia faktu powrotu powiatowemu naczelnikowi wojskowemu, po czym zakładano mu teczkę osobową, która zawierała opis służby czynnej rezerwisty, a także zmiany w ewidencji⁵⁰. Dokonywano ich podczas corocznych tzw. zebrań kontrolnych (*powierocznyje sbory*)⁵¹. O ich terminie decydowało Ministerstwo Wojny. Odbywały się one zazwyczaj późnym latem, po zakończeniu żniw. Najważniejszym punktem takiego zebrania było badanie lekarskie, którego wynik decydował o kreśleniu przydziału mobilizacyjnego rezerwisty, albo o uznaniu go za czasowo bądź trwale niezdolnego do służby wojskowej⁵².

Oprócz tego prowadzono bieżącą ewidencję innych osób zobowiązanych do służby wojskowej. Chodzi tu o tzw. *ratników*, czyli osoby skierowane do pospolitego ruszenia (*opółczenije*). Kierowano tam dwie kategorie mężczyzn: tych, którym kończył się w danym roku piętnastoletni okres służby kierowano na cztery lata do pospolitego ruszenia tzw. I kategorii. Potem przenoszono ich do pospolitego ruszenia II kategorii, gdzie trafiali również poborowi uznani za zdolnych do noszenia broni, których jednak z różnych powodów nie wcielono do szeregów armii czynnej. Po osiągnięciu odpowiedniego wieku (w różnych okresach – od 40 do 43 lat) bądź w przypadku

⁴⁸ Tamże, s. 61.

⁴⁹ Tamże, s. 62.

⁵⁰ Воинский начальник..., s. 366.

⁵¹ Н. Улянов, dz. cyt., s. 61-68.

⁵² APK, Urząd Powiatowy Pińczowski ds. Powinności Wojskowej, sygn. 8, knlb.

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim

uznania za niezdolnych do służby z powodów zdrowotnych byli oni zwalniani ze służby i skreślani z ewidencji.

Na naczelniku spoczywał również obowiązek nadzoru nad zapewnieniem opieki ich rodzinom⁵³. Do 1874 r. na wsparcie ze strony państwa, a konkretnie tzw. Komitetu Aleksandrowskiego mogli liczyć wyłącznie inwalidzi wojenni⁵⁴. Po wprowadzeniu powszechnego obowiązku służby wojskowej pomoc ze strony państwa mieli otrzymywać wszyscy, którzy podczas służby czynnej utracili zdolność do pracy zarobkowej.

W czasie wojny z Japonią powołano do życia Komitet Aleksiejewski, który miał opiekować się dziećmi osób poległych na wojnie⁵⁵. W pierwszych miesiącach I wojny światowej powstały dwa kolejne komitety, których zadaniem była opieka nad żołnierzami i ich rodzinami⁵⁶. W pracach każdej z tych instytucji z urzędu brał udział powiatowy naczelnik wojskowy, podlegli mu urzędnicy zobligowani byli zaś do ewidencji osób, którym przysługiwała pomoc⁵⁷.

Kolejną grupę obowiązków powiatowego naczelnika wojskowego stanowiły sprawy związane z tzw. powinnością wojskową koni (*wojsko-konska powinność*). W armii rosyjskiej, jak zresztą we wszystkich armiach w tym okresie trakcja konna stanowiła podstawową siłę pociągową. Konie – zarówno należące do państwa, jak i do właścicieli prywatnych – były więc tak jak ludzie zobowiązane do służby wojskowej i podlegały podobnej ewidencji. Zajmował się tym również powiatowy naczelnik wojskowy, który był – wraz z naczelnikami powiatowych urzędów ds. powinności wojskowej – zobligowany do corocznej lustracji siły pociągowej na danym terenie. Decydował on wtedy – przy udziale weterynarzy – o przydziale do poszczególnych formacji w wypadku mobilizacji i kategorii zaszeregowania (wierzchowy bądź pociągowy)⁵⁸.

⁵³ APK, Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Olkuskiego, sygn. 283, k. 3; П. П. Щербинин, *Особенности призрения военных инвалидов и их семей в России в XVIII-начале XX в.*, „Вестник Воронежского Государственного Университета”, серия Гуманитарные Науки, 2005, nr 2, s. 228; Н. Улянов, dz. cyt., s. 79-81.

⁵⁴ Utworzony przez cara Aleksandra I w 1814 r. Zadaniem tego komitetu była opieka nad inwalidami wojennymi i wojskowymi.

⁵⁵ Komitet Aleksiejewski utworzono w 1905 r. Miał on opiekować się dziećmi żołnierzy, którzy poległ lub przypadli bez wieści podczas wojny z Japonią. Później opieką tego komitetu objęto również dzieci żołnierzy, którzy podczas służby zostali trwale okaleczeni i stracili zdolność do pracy, a także potomstwo poległych „w obronie tronu” w czasie pokoju. Komitet opiekował się również dziećmi wojskowych-ofiar I wojny światowej.

⁵⁶ Były to komitety: Wielkiej Księżnej Elżbiety i Wielkiej Księżnej Olgi. Miały one opiekować się rodzinami powołanych do służby wojskowej rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia. J. Legieć, *Działalność Komitetu Wielkiej Księżnej Elżbiety w Królestwie Polskim w latach 1914-1915*, [w] *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, pod red. M. Przeniosły, Kielce 2008, s. 75-88.

⁵⁷ Е. П. Баева, Н. М. Иванова, *Организация социальной помощи в годы первой мировой войны*, „Научно-Технический Вестник”, выпуск 17 (211), Sankt-Petersburg 2005, s. 117-118, 121.

⁵⁸ J. Legieć, *Urzędy ds. Powinności Wojskowej...*, s. 318.

W czasie wojny, oprócz wyżej wspomnianych zadań związanych z mobilizacją, na powiatowego naczelnika wojskowego spadał również obowiązek organizacji szpitali polowych, ich utrzymania i zaopatrzenia⁵⁹. Przewodniczył on również komisjom, które decydowały o powtórnym skierowaniu do służby bądź zwolnieniu żołnierzy w nich przebywających. Poza strefą działań wojennych był on również odpowiedzialny z mobilizację tzw. środków materiałowych, a więc zakup bądź rekwizycję żywności, bielizny, środków opatrunkowych, wozów, samochodów itp.⁶⁰

W związku z tym ogromem zadań biurokratycznych szczególnie odpowiedzialne zadania spadały na kancelarię urzędu. Autor podręcznika dla powiatowych naczelników wojskowych przekonywał, że sprawna praca kancelarii stanowi klucz do sprawnego działania całego urzędu i zalecał szczególnie staranny dobór kadry urzędniczej i ścisły nadzór nad jej działaniem⁶¹.

Na koniec warto zauważyć, że na stanowisku powiatowego naczelnika wojskowego występowała dużo mniejsza rotacja personalna. Niektórzy pełnili swoje obowiązki kilkanaście lat⁶². Z jednej strony świadczy o tym, że osoby te poprawnie wypełniały swoje obowiązki, z drugiej zaś – że były zadowolone z pełnionej funkcji i specjalnie nie zabiegały o przeniesienie.

To ostatnie nie może zresztą dziwić, gdyż naczelnicy wojskowi posiadali wiele obowiązków, ale też wiele uprawnień, które pozwalały im w rozmaity sposób „dorabiać” sobie do pensji, często bez większej szkody dla interesów rosyjskiej armii. Chodzi tu przede wszystkim o pobór do wojska. Naczelnik wojskowy nie przesądzał wprawdzie – jak już wspomniano – o samym fakcie wcielenia do szeregów, ale decydował – choć krępował go tu częściowo dyrektywy ministerstwa wojny – o przydziale do określonego rodzaju wojsk czy miejscu służby. Czasami nawet mogło to być rodzinne miasto⁶³. A za to bliscy rekrutów również były skłonni zapłacić.

Naczelnicy wojskowi zarządzali także znacznym majątkiem, zarówno nieruchomym, jak i ruchomym, mieli więc wpływ choćby na wyniki przetargów na remonty koszar czy dostawy dla wojska. To również dawało możliwość dodatkowego, choć nie zawsze legalnego, zarobku.

Czy rzeczywiście, a jeżeli tak, to w jakiej skali naczelnicy wojskowi korzystali z tej możliwości? Odpowiedź na to pytanie nie jest możliwa bez zbadania akt rosyjskiego wojskowego wymiaru sprawiedliwości. Warto jedynie przy tej okazji zauważyć, że powiatowi naczelnicy wojskowi praktycznie nie pojawiają się wśród „bohate-

⁵⁹ Воинский начальник..., s. 366.

⁶⁰ APK, Izba Skarbowa Kielecka, sygn. 2678, k. 61-68.

⁶¹ Н. Улянов, dz. cyt., s. 35-36.

⁶² Przykładowo ppłk Aleksandr Pawłowicz de Witt był powiatowym naczelnikiem wojskowym w Radomiu przez 15 lat (1888 – 1903), ppłk Nikołaj Aleksandrowicz Malewanow w Kielcach – 13 lat (1881-1893), ppłk Siemion Piotrowicz Koczerga w Siedlcach – 11 lat (1887-1898) czy kpt. Aleksiej Pawłowicz Chajnowicz w Pułtusk – 12 lat (1888-1900).

⁶³ Н. Улянов, dz. cyt., s. 58-59.

Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim

rów” bardzo licznych afer korupcyjnych⁶⁴, związanych z poborem do wojska, może dlatego, że na sam fakt wcielenia do szeregów armii czynnej mieli niewielki wpływ.

Zdając sobie sprawę, że niniejszy tekst jest zaledwie przyczynkiem, który nie przedstawia pełnego obrazu pracy tych instytucji, warto równocześnie podkreślić, że bardziej wnikliwe badania wymagałyby żmudnej kwerendy w archiwach rosyjskich. Również w tym wypadku jednak efektem byłyby najprawdopodobniej ustalenia dotyczące działania tych instytucji na terenie Rosji, które nie zawsze można rozciągnąć na teren Królestwa Polskiego. W przypadku tego ostatniego badania wskutek zniszczenia materiału źródłowego będą bardzo utrudnione.

⁶⁴ Wiele szczegółowych opisów związanych z poborem „afer” można znaleźć w zespolach „Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej” i „Pomocnik Generała-Gubernatora Warszawskiego ds. Policyjnych” w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

Резюме

Учреждения воинских начальников в Царстве Польском после январского восстания
Царство Польское было неотъемлемой частью Российской империи. С этим фактом была связана обязанность, возложенная на здешнее население мужского пола проходить военную службу в царской армии. К началу 60-х годов XIX века в России между прочим ввели военную реформу, автором которой был Димитрий Милютин. Одним из нововведений была институция воинских начальников. Они ответственны были за исправное проведение ежегодного набора в армию новобранцев, играли большую роль в организации так называемых местных войск, а также во время мобилизационных действий. Губернские и уездные воинские начальники появились также в Царстве Польском. В статье рассмотрены принципы их деятельности, структура и объем обязанностей до начала первой мировой войны.